

Paweł Śpiewak: Obietnice demokracji (Prísľuby demokracie)

Warszawa, Prószyński i S-ka, 2004, 184 s.

Recenzovaná kniha Pawła Śpiewaka, profesora sociológie na Varšavskej univerzite, predstavuje celistvý a jasnozrivý výklad problémov, ktoré sa v súčasnom živote spoločnosti prejavujú ako partikulárne problémy v oblasti politiky, sociálnej spravodlivosti, stratifikácie či participácie na veciach verejných. Autor je uznávaným odborníkom na teóriu politiky, totalitarizmu a demokracie, liberálne a konzervatívne myslenie a často sa zúčastňuje verejnej diskusie prostredníctvom publicistiky, v septembri 2005 navyše aj snahou zapojiť sa do politickej praxe ako poslanec poľského parlamentu. V posledných rokoch publikoval viacero významných kníh o politike a demokracii. V knihe *Prísľuby demokracie* analyzuje problémy, ktoré sú spojené s uskutočňovaním úplného modelu demokracie v súčasných spoločnostiach a ktoré nezriedka vedú k neočakávaným, z hľadiska demokracie nepriaznivým dôsledkom. V jeho podaní demokracia prestáva byť politickým ideálom a stáva sa pružným modelom spoločenských inštitúcií so svojimi pozitívami i negatívami.

Kniha má veľmi dynamický štýl na hranici publicistiky a vedeckej teórie. Charakterizuje ju skôr voľnejšia štruktúra, príťažlivý jazyk a zakotvenie v bežnej skúsenosti občana, no na druhej strane si vyžaduje čitateľa, ktorý sa zaujíma o politické dianie a rád sa zoznámí s náročnejšími teoretickými súvislosťami fungovania politiky. Avšak pravú lahôdku bude kniha predstavovať pre sociológa alebo politológa, ktorý bude za stručným náčrtom polemiky autora vidieť hlbšie teoretické súvislosti a o to viac ocení originálny prínos autora. Osobitosť knihy spočíva najmä v úzkej viazanosti analyzovaných problémov na konkrétnu prax, ktorú dopĺňa autorova snaha zohľadniť všetky súvisiace poznatky súčasnej sociológie.

Cieľ knihy autor obšírne vyjasňuje v prvej kapitole s priliehavým názvom *Triumf demokracie*. Śpiewak charakterizuje jednotlivé vlny demokratizácie vo svete s dôrazom na to, že hoci jestvujú aj krajiny, v ktorých v nedávnom období demokratický systém zanikol, a tiež krajiny, v ktorých sa demokracia nerealizuje v plnej miere, jestvujú dôvody pre tvrdenie, že v súčasnosti je väčšia šanca na stabilizáciu demokratických nástrojov než v medzivojnovom období. Sumarizuje, že podľa viacerých výskumníkov politického života stabilizáciu demokracie napomáhajú vo svete tieto činitele: 1. zmenšila sa atraktivita ideologických alternatív demokracie; 2. protidemokratické skupiny nemôžu rátať s medzinárodnou podporou najmä od štátov, ktoré majú globálne záujmy; 3. myšlienky demokracie, ľudských práv a v určitej miere aj konštitucionalizmu sa stali svojiským morálnym esperantom celého sveta, demokracia sa stala uznávanou normou; 4. demokratický štát napomáha mieru politickej stability a slobodnej hospodárskej výmeny; 5. takmer všade upadli kultúry a spoločenský poriadok založený na hierarchických princípoch; 6. demokratický politický systém podporuje hospodársky rast, hoci opačná závislosť sa jednoznačne nepotvrdila; 7. aj keď sa v období stabilizácie demokracie (ktoré nasleduje po období deštrukcie predchádzajúceho systému) často prehľbujú politické a ideové konflikty, väčšina nových demokracií ich dokázala prekonať. Približne tu sa v knihe končia štandardne známe úvahy o demokracii. Zvyšok autorovej analýzy má výrazný charakter polemiky, kritiky a vyznačuje sa praktickým zakotvením v realite súčasných demokratických štátov.

Prvá kapitola pokračuje predstavením rozdielnych pohľadov na demokraciu, a to zo strany radikálnych demokratov, komunitariánov, tradičných republikánov, feministiek, ľavice a postľavice (čerpajúcej z postmodernizmu), konzervatívcov. Autor sa sústreďuje hlavne na to, ako jednotlivé názorové skupiny chápú demokraciu, v čom vidia reálne obmedzenia slobody občanov či dokonca ohrozenia samotnej demokracie. Śpiewak prostredníctvom vecnej argumentácie dospieva ku konštatovaniu, ktoré sa v súčasnosti ozýva čoraz hlasnejšie – napriek tomu, že demokracia je pre slobodu najpriaznivejší známy systém, v praxi ju sprevádzajú rôzne formy obmedzenia slobody. Tieto problémy sa navyše spájajú s problémom definície samotnej demokracie. Východiská ďalšej analýzy autor charakterizuje prostredníctvom štyroch tvrdení, tzv. přísľubov súčasnej demokracie, ktoré sa ako ideál demokracie vyskytujú v teóriách rozličných mysliteľov. Zároveň dodáva, čím demokracia nemusí byť, a to napriek teoretickým či politickým očakávaniam, ktoré však prax nepotvrdila. Základné predpoklady dnešnej demokracie podľa autora tvorí: 1. přísľub emancipácie jednotlivca, jeho sebaurčenia; 2. přísľub transparentnosti verejného života; 3. predpoklad zabezpečenia nevyhnutného súladu jednotlivých elementov a inštitúcií v štáte a 4. predpoklad existencie verejnej sféry, teda zjavného, kolektívneho diskurzu. Demokracia však podľa empirickej skúsenosti nemusí byť: 1. najefektívnejším riešením hospodárskych problémov; 2. nemusí viesť k stabilnejšiemu, usporiadanejšiemu a spravodlivejšiemu mocenskému systému; 3. negarantuje lepšiu administratívu, priaznivejší prístup úradníkov k občanom; 4. ak aj demokratické zásady priaznivo fungujú v politickej sfére, nemusí byť zmysluplný ich prenos do iných oblastí života.

V závere prvej kapitoly Śpiewak formuluje (podľa neho) hlavný problém súčasných demokracií, k riešeniu ktorého sa snaží v knihe prispieť: či *treba teoretický ideál prispôbiť realite, čo môže znamenať, že oslabne viera v demokratické ideály, alebo treba radšej zachovať „silný“ ideál demokracie, napr. ako meradlo zdravia demokracie a súhrn požiadaviek a očakávaní napriek tomu, že mu realita nezodpovedá*. Vlastné stanovisko voči tomuto problému autor postupne predstavuje v ďalších kapitolách knihy. Nestavia ho ako vopred prijatý predpoklad, ale ako výsledok skúmania reality, ktorá spravidla neumožňuje jednoduché riešenia.

V druhej kapitole *Lud a demokracia* sa autor zamerá na opis občianskej participácie a organizácie politických vzťahov v štáte. Autorove úvahy sa nevyhnutne odvíjajú od štandardnej témy rovnosti. Predstavujú však veľmi originálne spojenie analýzy politických ideológií s klasickou politickou filozofiou demokracie a aktuálnych sociologických poznatkov o súčasnej demokratickej praxi. Śpiewak poukazuje na to, že chápanie rovnosti a občianstva bolo iné v starovekej gréckej priamej demokracii než v súčasnosti. Tento možno banálny fakt mu slúži ako východisko

pre hlbšiu analýzu štyroch spôsobov chápania rovnosti: rovnosti v zmysle právnom, politickom, poznávacom a spoločensko-materiálnom. Po ich dôkladnej kritike dospieva k vymedzeniu troch moderných koncepcií účasti ľudu na riadení štátu – nacionalistickej, liberálnej (libertariánskej) a republikánskej. Sociologicky zaujímavé sú predovšetkým súvislosti, ktoré autor odhaľuje medzi postulovanými cieľmi štátu, postulovanou slobodou a ich reálnymi dopadmi na podmienky participácie jednotlivých občanov. Najväčšiu polemiku rozohráva medzi liberálnou a republikánskou koncepciou, pričom poukazuje na ideologické zdroje aktuálnych problémov individualizmu, oslabenia a banalizácie politiky, pasivity a korupcie. Hoci sa autor výslovne neprikláňa k žiadnej z analyzovaných koncepcií a zameriava sa na objektívny opis každého modelu občianstva, čitateľovi predostiera logicky ucelený interpretačný rámec uvedených problémov v liberálnom či skôr libertariánskom modeli a možnosti ich riešenia, ktoré ponúka republikanizmus. Ponúkané riešenia tak síce zostávajú na politicko-ideologickej úrovni (čo je v tomto prípade úplne v súlade s cieľmi a zameraním knihy), avšak autor posilnil naliehavosť ich opätovného premyslenia tým, že poukázal na logické vyústenie analyzovaných spôsobov myslenia na formovanie reálnych spoločenských mechanizmov.

V tretej kapitole *Participačná demokracia* autor analyzuje výhody a nevýhody, ale tiež reálne možnosti a zábrany praktizovania priamej demokracie v súčasných spoločnostiach. Autor sa zamýšľa nad oživovaným ideálom priamej demokracie v súčasnosti a možnosťami, ktoré tento ideál ponúka. Analýzou demokracie starovekého Grécka určuje podmienky, ktoré si staroveká priama demokracia vyžadovala a ktoré sú ťažko uskutočniteľné v súčasných štátoch. Pôvodný ideál ďalej autor porovnáva s názormi novodobého pioniera priamej demokracie – J. J. Rousseaua. Dokazuje sentimentálne základy Rousseauovej (viac či menej vedomej) utópie, ktorá spočívala najmä v požiadavke politického zaangažovania každého jedného občana a v predpoklade všeobecného konsenzu, a to bez primeraného zohľadnenia reálnych nerovností a ich vplyvu na politické záujmy konkrétnych skupín. Následne autor predstavuje úvahy súčasných protagonistov priamej demokracie, ktorých predstavujú najmä postmodernisti a multikultúrne hnutia. Títo myslitelia formulujú ideál tzv. komunikačnej demokracie, ktorej cieľom je dospieť k rozhodnutiu prostredníctvom presvedčania, a nie iba vykresľovaním a vymenovávaním jestvujúcich potrieb. Každému však musí byť zabezpečený priestor v diskusii, zastupiteľstvo je chápané ako obmedzovanie práv menšín, pričom menšiny majú byť vzhľadom na nevýhodné postavenie v demokratickom diskurze špeciálne ochraňované. Podľa týchto mysliteľov má byť základom zastupiteľskej demokracie určitá forma priamej demokracie. Śpiewak čitateľovi predstavuje opäť veľmi konkrétne argumenty za a proti realizovaniu priamej demokracie v dnešných spoločnostiach, ktoré sa opierajú aj o analýzu fungovania foriem priamej demokracie, a tiež zmiešaných foriem, s ktorými majú skúsenosti viaceré západné krajiny (v podobe občianskych poradných komisií a malých reprezentatívnych skupín pri riešení konkrétnych otázok). Určuje sféry, v ktorých ideál priamej demokracie koriguje realitu dnešnej liberálnej demokracie, ale zároveň upozorňuje, že tento ideál necháva niektoré otázky nezodpovedané. Zmysluplnosť priamej demokracie podporujú podľa Śpiewaka predovšetkým dva argumenty: 1. centralizácia štátu a oligarchické tendencie politických strán zužujú oblasti slobody a spochybňujú demokratický ideál; 2. demokracia znamená rovnosť občanov v zmysle právnom, politickom i duchovnom. Proti priamej demokracii však hovorí jej nepraktickosť; tendencia jej zástancov vyhýbať sa kľúčovým problémom súčasnosti: aké miesto majú zaujať v demokratickom systéme vedci, manažéri, ako zorganizovať mocenský systém v podmienkach nárastu zložitosti vzájomných závislostí medzi krajinami, ako si poradiť s globálnymi problémami, kto by mal prevziať povinnosti spojené s diplomaciou, obranou, špeciálnymi službami; jej nedostatkom je tiež nevyriešený problém nerovností (viacerí prívrženci sa pokúšajú zosúladiť ideál priamej demokracie s istou verziou decentralistického, lokálneho, rovnostárskeho socializmu), pričom často nahrádzajú realistické myslenie myslením ideologickým. Prehnaný optimizmus, ba dokonca rousseauovský sentimentalizmus vidí autor v ich presvedčení o tom, že ľudia sú pripravení obetovať veľa času politizovaniu, zbaviť sa egoizmu a nazerať na problémy z perspektívy spoločného dobra. Problematická je taktiež absolutizácia politickej angažovanosti ako jedinej sféry, v ktorej môžu občania prispieť k spoločnému dobru a vďaka ktorej nadobúdajú spoločenský význam ako taký. Z týchto a iných dôvodov Śpiewak označuje podobné predstavy o priamej demokracii skôr ako ideológiu, filozofiu či životný štýl než ako model politického riadenia spoločnosti. Oceňuje obrovský tvorivý a vzdelávací potenciál, ktorý v nich spočíva, poukazuje však aj na ich naivitu, ktorá hraničí s ignoranciou.

Na predstavenie základnej koncepcie, teoretických výhod a nevýhod, ale tiež skúseností so zastupiteľskou demokraciou slúži autorovi štvrtá kapitola – *Zastupiteľská demokracia či oligarchická demokracia*. V tejto obsažnej kapitole autor predstavuje reálny stav demokratických inštitúcií, ich funkcií, ale aj nepriaznivých tendencií, ktoré demokraciu narúšajú. Teóriu demokracie podrobuje kritike prežívanej skúsenosti. A to až natoľko, že v závere cíti potrebu zdôrazniť, že cieľom jeho úvah nie je spochybnenie samotnej demokracie. Originalita knihy vrcholí práve v tejto kapitole, ktorú charakterizuje jednak odvaha autora ako sociológa vymaniť sa spod štandardnej idealizácie demokracie, ale tiež jasnozrivosť vedca, ktorý je schopný uchopiť širokú spleť súvislostí medzi politickými inštitúciami a procesmi v spoločenskej realite. Zaoberá sa tu zložitými otázkami rovnosti a spravovania kompetencií, pozície väčšiny a máj v politickom riadení, vzťahmi medzi politickými stranami, voličmi, prezidentom a sponzormi politických strán. Inšpiratívne sú postrehy autora o vplyve hospodárskych elít, pracovníkov masovokomunikačných prostriedkov a byrokracie na spravovanie moci, najmä vzhľadom na formovanie tzv. oligarchickej demokracie (pomocou prieniku trhových mechanizmov do procesu spravovania moci, formovaním politickej technokracie či závislosti slobody slova od novinárskej etiky).

Veľmi aktuálny je opis vplyvu postmodernej kultúry na politiku, ktorý sa prejavuje v tzv. politike expresie. Autor ju okrem iného charakterizuje na príklade politických programov, členskej základne politických strán a ich voličskej podpore. Podstatné zmeny vidí v zániku masových politických strán, ktoré spravdila predstavovali „úplný kultúrny program“ vybraných kategórií občanov – potenciálnych voličov (tieto politické strany spočívali podľa neho na

metanaráciách ako marxizmus, fašizmus, socializmus, ale aj konzervativizmus a pôvodný liberalizmus). V politike expresie sa mení podstata skupinových identifikácií – politika sa personalizuje, politické strany sa prezentujú skôr životným štýlom vedúcich osobností a názormi na čiastkové konkrétne problémy, v závislosti od toho je premenlivé aj hlasovanie voličov. Vedie to jednak k vzniku „novej triedy“ politických profesionálov (ktorí spravidla študujú na tých istých školách a vedú podobný životný štýl, odlišujú sa straníckou príslušnosťou a zodpovedajúcou rétorikou), a tiež k podobnosti politických programov rôznych strán. Pluralizmus záujmov, ktorý bol dôvodom pre existenciu mnohých strán, je teraz obsiahnutý v jednom programe väčšiny politických strán, fungujúcich na princípe anglického výrazu „strana-lapajúca-koho-sa-dá“. Pluralizmus sa takto dostáva pod kontrolu dominantných politických strán, ktoré sa predstavujú ako strany všeobecného, spoločného záujmu, t.j. „strana – štát, strana štátneho záujmu“.

V priebehu analýzy Śpiewak formuluje základné vlastnosti typu oligarchickej demokracie. V závere kapitoly určuje dve vlastnosti, ktoré ju odlišujú od diktatúry (čím skryto upozorňuje na záchytné body pretrvania demokracie): 1. sľubuje rovnosť pred právom a zabezpečuje každému občanovi možnosť podieľať sa na verejnom živote; 2. zavádza zjavnú konkurenciu elít, ktoré musia súťažiť o hlasy občanov.

Úlohu záveru knihy plní posledná kapitola s názvom *Primálo, priveľa demokracie*. Autor v nej polemizuje s riešeniami problémov demokracie, ktoré navrhujú politickí myslitelia. Špeciálne venuje priestor polemike s Robertom Dahlom, prehodnocuje inšpirácie Norberta Bobbia, Danila Zola, Fareeda Zakariu a iných. Neponúka konkrétne inštitucionálne riešenia, ale dôkladne spisuje zoznam náhodných a nevyhnutných vlastností demokracie a tiež protidemokratických tendencií, ktoré sa skrývajú v ťažiskových postulátoch súčasných demokratov. Autor sa vo svojich úvahách postupne dostáva k rozlíšeniu „dvoch odlišných systémov“, ktoré vznikajú v súčasných demokraciách a ktoré označuje názvami „priveľa“ a „primálo demokracie“. Výsledok úvah celej knihy tvorí poukaz na ich vnútornú inštitucionálnu uzavretosť a ťažkú vzájomnú zlúčiteľnosť. V jednom „systéme“ sa rozvíjajú mechanizmy vylúčenia slabších kategórií občanov (najmä z hľadiska majetnosti a možnosti formovať verejnú mienku). Druhý „systém“ roztáča procesy úniku jednotlivcov a skupín od problémov politiky a participácie na ich riešení. Autor nevidí riešenie problémov spojených s týmito systémami na úrovni abstraktnej teórie. Práve naopak, skôr zdôvodňuje, ako abstraktná teória a jej „nerozvážne“ (v špecifickom zmysle, v akom toto slovo Śpiewak používa) zavádzanie do praxe umožňuje ich fungovanie.

Základný problém demokracie podľa Śpiewaka spočíva v nevyhnutnosti jej zakorenenia v kolektívnom sebazpoznaní spoločnosti a v správnych postojoch a rozvážnosti občanov (samozrejme, predovšetkým elít). Poukazuje tým na zraniteľnosť abstraktného modelu demokracie a na nevyhnutnosť jej kultúrnej legitimizácie. Mohli by sme povedať, že autor vo svojej knihe nepriamo, ale pomocou bohatej argumentácie nabáda k budovaniu vedeckej teórie demokracie, oslobodenej od ideologickej záťaže ťažko splniteľných želaní. Otvorene však poukazuje na súčasné možnosti posilnenia demokratických zriadení a ich reálne ohrozenia, voči ktorým stojí ideál demokracie často bezmocný. Celkom pochopiteľne sa autor nevenuje hlbšej analýze svojho záverečného konštatovania, pretože ju predstavil v knihe W stronę dobra wspólnego (1998, v SR recenzia v: Sociológia 35, č. 2), ktorá mu zabezpečila trvalé miesto medzi uznávanými osobnosťami poľského politického myslenia.

Mária Suríková